

חיים באידיאולוגיה

מי שמצפה לעלילה ההיסטורית ולרטט מתוק של נוסטאלגיה - עלול להתאכזב. יש בספר** מעט עובדות מוצקות ואין בו סיפור. הספר הוא מסה אנאליטית על תולדות תנועות הנוער הציוניות כהרפתקה אידיאולוגית. הנוער הציוני בתנועותיו השונות היה שבו באידיאולוגיה משולשת: באידיאולוגיה של תנועת נוער (בהשפעת תנועת הצופים האנגלית ותנועת ה"זונדרפוגל" הגרמנית), באידיאולוגיה ציונית, ולרוב גם באידיאולוגיה סוציאליסטית. לחיים בהווה אידיאולוגית יש דינאמיקה דיאלקטית מיוחדת, וממנה נגזרו במידה רבה תולדות תנועות הנוער. כדי להבין זאת, יש למקם את הספר במכלול הגותו של צבי לם על האידיאולוגיה.

שתי תופעות מעסיקות את מחשבתו של לם: החינוך והציונות. לשתיהן יש לדעתו מחות אחת משותפת: האידיאולוגיה. בספריו ומאמריו הרבים, לאורך יותר מארבעים שנה, הוא בוחן את הממדים השונים של האידיאולוגיה. הוא מעוניין באידיאולוגיה לא רק כתופעה היסטורית מיוחדת אלא כדפוס אנושי של מחשבה, הרגשה והתנהגות. אם לסכם את מה שנראה לי כחוויה חיסודית שלו, החיים הם שטף של ניגודים בלתי מתיישבים, אך בנייהאדם חייבים ליישב ביניהם כדי לפעול. הם עושים זאת באמצעות אידיאולוגיות. הם "קופצים" מהוויה מציאותית בלתי-אפשרית לחוויה בזויה שהיא תנאי לקיום, ומשם להוויה האידיאולוגית. במלים אחרות: אין נחמה בסינתזה אחת הכרחית נוסח הגל, אלא בכמה סינתזות אידיאולוגיות אפשריות ושרירותיות למדי. "האמת", כתב ניטשה באחד האפוריזמים שלו, "מזיקה לחיים". ובמקום אחר: "מידה של טמטום הכרחית לכל עשייה". האידיאולוגיות במיטבן, אם להמשיך בביטויים ניטשאניים, הקולעים לדעתי למחשבתו של לם, הן "בדיות מועילות".

* יורם הרפז הוא מורה לפילוסופיה של החינוך במכללה לחינוך על-שם דוד לין.
** צבי לם (1991), *תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור*, ספריית מעלים, 104 עמ.

האידיאולוגיה, לפי לם, היא מערכת הכרה מיוחדת בין מערכות ההכרה האחרות (המדע, הפילוסופיה, הדת ועוד), ויש לה ארבעה מרכיבים: (א) אֶסְכְטוֹלוֹגְיָה. לכאן שייכים היגדים המתארים את העולם הרצוי העתיד לקום: אחווה פרולטארית באידיאולוגיה הקומוניסטית, מדינה יהודית באידיאולוגיה הציונית וכד'. זהו המרכיב הדתי של האידיאולוגיה. (ב) דיאגנוזה. לכאן שייכים היגדים המתארים את המציאות "כמו שהיא": מלחמת מעמדות בקומוניזם, אנטישמיות בציונות וכד'. זהו המרכיב המדעי של האידיאולוגיה. (ג) אסטראטגיה. לכאן שייכים היגדים המתאימים אמצעים למטרות, לחזון האֶסְכְטוֹלוֹגְיָה: בקומוניזם - מהפכה, בציונות - עלייה והתיישבות, וכד'. זהו הממד הרציונאלי של האידיאולוגיה. (ד) קולקטיב. לכאן שייכים היגדים המגדירים את קהל היעד: מעמד הפועלים בקומוניזם, יהודים בציונות וכד'. זהו הממד הפסיכולוגי, הבא לתת מענה לצורך האנושי להשתייך.

המרכיבים האלה, וזו מהותה של האידיאולוגיה, מותכים באידיאולוגיה לתרכובת שבה הם מאבדים את האוטונומיה התפקודית שלהם. הדיאגנוזה, למשל, אינה מתארת את המציאות "כמו שהיא", אלא באופן שיתאים לחזון האסכטולוגי שלה. כך למשל, טענו וטוענים דיאגנוסטיקנים ציונים, שיש אנטישמיות בכל מקום שבו יש יהודים, ולכן היהודים חייבים לחיות במדינה ובארץ שלהם. דיאגנוזה חפה מאידיאולוגיה, ומדויקת יותר מן הסתם, תקבע שיש מקומות שאין בהם אנטישמיות במידה המסכנת את בטחונם של היהודים שם, וכי מדינת היהודים היא מקום מאוד לא בטוח ליהודים. באידיאולוגיה, האסטראטגיה אינה התאמה רציונאלית של אמצעים למטרות, התאמה שניתן ורצוי לשנותה לפי הנסיבות, אלא מרכיב שאינו ניתן להמרה. שכן שינוי במרכיבים מפרק את המולקולה האידיאולוגית. כך למשל, המרה של המהפכה ב"שינוי מבפנים" גוררת מעבר מקומוניזם לסוציאליזם. במלים אחרות: אידיאולוגיה היא עיסקת-חבילה, הדורשת מחויבות טוטאלית; היא מחשבה משאלתית נוקשה, הזיה חכופה עצמה על מציאות, סוג של הונאה עצמית. אך מולם, לדעת לם, נזקקים לה ואין מנוס ממנה. מדוע?

מתוך מאמריו שנדפסו בשנות השישים אפשר להסיק, שצבי לם סבר שניתן להיפטר מדפוס המחשבה האידיאולוגי. האידיאולוגיה נתפסת במאמרים אלה כמערכת הכרה פראזיטית, שהופיעה באיתור היסטורי וסינתזה מערכות הכרה מקוריות (המדע, הפילוסופיה, הדת ועוד) תוך כדי עיוותן. מ"תודעה מסולפת" זו, בנוסח לם, האנושות משתחררת בהדרגה בעידן שני של נאורות, "עידן קץ האידיאולוגיות", כלקח ראוי מחקטסטרופה שהמיטו

האידיאולוגיה הקומוניסטית וזו הפשיסטית על האנושות במחצית הראשונה של המאה העשרים. את התשובות לשאלות חברתיות, חשב לם, יספקו מעתה לא האידיאולוגיות השונות כי אם מדעי החברה. במאמר ושמר "החקיקה הקץ על האידיאולוגיות" (מולד, 1962) הוא עונה בחיוב על השאלה שבכותרת ומסכם ברוח אופטימית: "לפי איזו שיטה תיקבע האוריינטאציה הפוליטית של בני-האדם לאחר שקיעת השיטה האידיאולוגית? חוגים במדעי החברה ממליצים על יחס אַמפירי-רציונאלי. אין ספק שיחס כזה עשוי לצייד את בני-האדם בקנה-המידה הנכון ביותר למציאת הפתרון היעיל ביותר לכל בעיה".

בשנות השמונים התרחש מהפך בהשקפתו של לם בנוגע להכרחיותן של אידיאולוגיות. ייתכן שעלייתן של אידיאולוגיות דתיות בארץ ובאזור (גוש-אמונים והחומייניזם) אישרו לו את מה שהתחייב מהגיונו בנוגע לתנאי הופעתן של אידיאולוגיות. בני-אדם, הוא כותב במאמרו השונים, נזקקים לאידיאולוגיות ומייצרים אותן כאשר מתקיימים שלושה תנאים: כאשר הם חייבים לעשות משהו; כאשר יש להן יותר מאפשרות אחת לפעול, וכאשר אין להם קריטריון אַמפירי ורציונאלי להכריע לטובת אחת האפשרויות. בתנאים כאלה הם חייבים לקבל הכרעה אידיאולוגית. כאלה הם כל המצבים הנוגעים להכרעות בתחום האנושי: הכרעות בנושאים חברתיים, פוליטיים, חינוכיים ועוד. מצבים כאלה הם לעתים דרמאטיים ולעתים יומיומיים, והם בלתי-נמנעים.

בעקבות התובנה הזאת הבחין לם במאמרו המאוחרים בין שני סוגים של אידיאולוגיות: אידיאולוגיות "מכונות" ואידיאולוגיות "בלתי-מכונות". הראשונות הן אידיאולוגיות בעלות שם ומבנה שיטתי קשיח בדרגות שונות, כמו הקומוניזם, האנארכיזם, הליבראליזם, הפלוראליזם, הפמיניזם וכו', והשניות הן אישיות במידה ידועה ועמומות, והן מדריכות את בני-האדם בהכרעותיהם השוטפות.

להדגמת עניין זה של אידיאולוגיות "בלתי-מכונות" מככבות במאמרים ובהרצאות של לם שתי נשים צעירות (אין קשר הכרחי ביניהן, ולם משתמש פעם בזו ופעם בזו, למרות שמשמעות שני המקרים אינה זהה, לדעתי) שזה עתה ילדו את ילדן הראשון והן מתלבטות. האחת מתלבטת בשאלה האם לנקוט הנקת שד או הנקה מבקוק; והשנייה - האם להיניק בכל פעם שחתינוק מבקש או בשעות קבועות. שתיהן שומעות דעות מנוגדות מדודות מסורות. הראשונה שומעת פעם ש"אין תחליף להנקה טבעית", ופעם ש"לחנקה מבקוק יש יתרונות עצומים", והשנייה שומעת פעם ש"הנקה לפי

דרישת התינוק מעניקה לילד ביטחון, ופעם ש"הנקה בשעות קבועות מקנה לתינוק הרגשה של סדר". האמהות חייבות לעשות משהו (להיניק את התינוק), ויש להן יותר מאפשרות פעולה אחת. במקרה הראשון אין קריטריונים מדעיים לשם הכרעה לטובת הנקת שד או בקבוק, ובמקרה השני יש ביסוס מדעי, פסיכולוגי מכל-מקום, לשתי העמדות המנוגדות. שתי האמהות יקבלו בהכרח הכרעות אידיאולוגיות. הראשונה תצדיק את הכרעתה על-ידי האידיאולוגיה שהיא בחרה בה, והשנייה תצדיק את האידיאולוגיה שהיא מתזיקה בה ממילא על-ידי המימצאים המדעיים המבססים את העמדה שהיא בחרה בה. שתיהן יעשו רציונאליזאציה ושתיהן צפויות להונאה עצמית.¹

ההכרעות בחינוך הן, לפי לם, הכרעות אידיאולוגיות מובהקות: ילד נולד וגדל **וחייבים לעשות משהו**; לחנך אותו. למתנכים יש יותר מאפשרות פעולה אחת, שכן יש כמה דרכים לחנך ("החינוך", כותב לם, "הוא משרתם של שלושה אדונים: החברה, התרבות וחיחיד". אפשר לכן לנקוט אחד או יותר משלושת "ההגיונות" של החינוך: לסגל את הילד לחברה - סוציאליזאציה, או/ו לעצב את אופיו ברוח ערכי התרבות - אקולטוראציה, או/ו לתמוך בהתפתחותו לקראת מימוש אישיותו הסגולית - אינדיווידואציה), ואין קריטריונים ודאיים לחכיע לטובת אחת האפשרויות.² במצב זה, המתנכים

1. הופעתן של אידיאולוגיות "בלתי-מכוונות" בפנומנולוגיה של לם מחייבת, לדעתי, שינוי במעמדן של האידיאולוגיות. לא ניתן עוד לראות בהן מערכת הכרח משנית ופראאיטית. המחשבה האנושית "היומיומית" או "הממוצעת", אם להשתמש במושגים של היידגר, היא אידיאולוגית, היינו, אחדות של שניים או יותר ממרכיבי האידיאולוגיה (כגון אסכולוגיה, דיאגנוזה, אסטראטגיה וקולקטיב). כל המרכיבים הללו בנפרד - המחשבה הדתית, הפילוסופית, המדעית וכו' - הם בבחינת "אופן חסר" שלה בלשוננו של היידגר, היינו אפיקי מחשבה משניים, מלאכותיים, היוצאים מן הערוץ הראשוני, "האנתטי", של אחדות החשיבה והרגש האידיאולוגיים. האידיאולוגיות ה"בלתי-מכוונות" דומות, לדעתי, למה שסארטר מכנה "השלך יסוד", שהוא מעין תוכנית חיים או קווי מיתאר להכרעות קיומיות בדרגה כזו או אחרת, שבני-אדם מאמצים לעצמם בשלב הפורמאטיבי של חייהם. תוכנית החיים הזאת (לפי לם - אידיאולוגיה "בלתי-מכוונת") היא זאת שמנחה את היולדות הצעירות לבחור בהנקת שד או בקבוק, בהנקה סדירה או ספונטאנית. למעבר של לם מאידיאולוגיות "מכוונות" ל"בלתי-מכוונות" יש משמעויות רבות נוספות שלם, לדעתי, לא בירר עדיין.

2. בעניין זה לם, לדעתי, "קרוע" בין יחסו הפלוראליסטי ל"הגיונות הסותרים בהוראה" ובין הנטייה המובהקת שלו אל היגיון אחד, אל האינדיווידואציה. פעם הוא שואל "הבחנה בין חינוך לשאינו חינוך - לשם מה?" (מגמות, 1971),

פונים לאידיאולוגיות חינוכיות, והחינוכאים מייצרים תיאוריות חינוכיות, היינו אידיאולוגיות. תיאוריות פדגוגיות הן לא מדע ולא פילוסופיה; הן, כך עולה לדעתם, מתנאי צמיחתן, אידיאולוגיה.

הזרמים האידיאולוגיים בציונות - הציונות המדינית של הרצל, הציונות הרוחנית של אחד-העם, הציונות הסוציאליסטית של תנועת העבודה, הציונות החומאניסטית של בובר, הציונות הכנענית של רטוש והציונות הדתית של המזרחי ולאחר זמן של גוש-אמונים - הם כולם, לפי לם, תולדה של המנגנון האידיאולוגי, שתכליתו היא גישור על סתירות, במקרה זה סתירה הנוצרת בלב-לבה של הציונות: "הציונות כתנועה לאומית מודרנית", הוא כותב, "באה לעולם כדי להחליף את השקפת העולם הדתית בכל הנוגע למלחמת הקיום של העם, אך היא לא יכלה למגר אותה, כיוון שחדת היתה דרושה לה לצורך ביסוס תביעותיה". הזרמים בציונות הם תולדה של המאמץ האידיאולוגי לגשר בין הדת היהודית ובין הלאומיות המודרנית באמצעות מתן לגיטימציה לאחד הקטבים באמצעות הקוטב האחר, הנחשב לגיטימי בעיני חסידיו. למשל, הזרם הסוציאליסטי בציונות יראה בדת היהודית ביטוי עתיק של רגישות סוציאלית; הזרם הרוחני יראה בה גילוי של לאומיות; לעומת זאת הזרם הדתי יכחיש את הסתירה בין היהדות לתנועה הלאומית (המזרחי), ובשלב מאוחר יותר יטען לזכות בין הציונות לבין הדת היהודית (הרב קוק).

אין מנוס מיחס אידיאולוגי לעולם, ובני-אדם נזקקים בהכרח לאידי-אולוגיות; אך יש מנוס, לפי לם, מיחסנו אל האידיאולוגיות שלנו. אנחנו יכולים להתייחס אליהן כאל אמיתות מוחלטות, הנובעות מן העולם - ואז הן מפקחות עלינו; ואנחנו יכולים להתייחס אליהן כאל אמיתות יחסיות, שמקורן בהעדפות שלנו - ואז אנחנו מפקחים עליהן. התכלית הראויה של החינוך היא, לפי לם, לחולל שינוי ביחסם של קטנים וגדולים אל האידיאולוגיות שלהם ולעורר אותם ליחס ספקני, ביקורתי ואוטונומי כלפיהן. (אפשר להניח שאילו היה לחלוצי הציונות יחס כזה לאידיאולוגיה

ודורש להעניק את התואר "חינוך" לכל ההגיונות, ופעמים רבות אחרות הוא מגדיר חינוך כ"תמיכה בחתפתחותו של היחיד", כלומר כאינדיווידואליזם. האקולטוראציה היא לדעתו זרם נאיל, הנוטה להתפרק בגלל סתירות פנימיות וליהפך לסוציאליזאציה, והסוציאליזאציה נוטה ליהפך לאינדוקטרינאציה. הדיכטומיה חינוך-אינדוקטרינאציה מופיעה אצלו במקומות רבים.

3. "הבסיסים האידיאולוגיים של לימודי היהדות בחינוך הישראלי", תחינוך המשותף, 1968.

שלחם - מדינת ישראל לא היתה באה לעולם. זהו כנראה מחיר הריחוק הביקורתי המבוקש: דילול המוטיבאציה.)

אידיאולוגיות משגשגות במצבים של משבר חברתי, בדומה לכדוריות דם לבנות המתרבות בגוף חולה. הן מרפאות עוד לפני שהן מתחילות להגשים את מטרתן. הן מופיעות במצבים של אנומליה חברתית, מצבים של התפוררות נורמות וסדרים חברתיים, ומחזירות לבני-אדם תחושה של משמעות ויציבות בחייהם. לכן בני-אדם אסירי תודה לאידיאולוגיות שלחם. ככל שהם היו מעורערים יותר בשעה שהם נאחזו באידיאולוגיה - כך הם נצמדים אליה ביתר קנאות. זאת הסיבה לכך שהאידיאליסטים מתפקחים רק לעתים רחוקות ובקושי רב.

במצב של משבר חברתי עמוק וכולל פרצו האידיאולוגיות ותנועות הנוער הציוניות בראשית המאה הזאת, ובנקודה זו מתחיל לם את ספרו.

בשנת 1911 הקים הנריק סטרנר בפולין את תנועת הנוער היהודית הראשונה "השומר"; ממנה התפתחה תנועת "השומר הצעיר", וממנה - כל תנועות הנוער הציוניות. תנועות הנוער הציוניות התייצבו בראש עמך בשנים של משבר כולל ועמוק והובילו אותו למהפכה והתחדשות. בפחות משלושים שנה הן הכשירו רבבות בני-נוער לעלייה והתיישבות והניחו יסודות לחברה יהודית חדשה ולמדינה בארץ-ישראל. בעידן של יאוש וחוסר מוצא הן העניקו לרבבות צעירים כיוון ומשמעות לחייהם.

לם שואל בספרו האחרון שמונה שאלות ומשיב עליהן. שאלות ותשובות אלה, המהוות את פרקי חלקו הראשון והעיקרי של הספר, מאירות את אופיין של תנועות הנוער כתופעה אידיאולוגית במחותת. למשל: מה גרם להתפרצותן של אידיאולוגיות בקרב הנוער? המשבר הרב-ממדי של החברה היהודית בראשית המאה. המשבר הצמיח תופעה חדשה בקרב החברה היהודית - הנוער. הנוער היה לנושא האידיאולוגיות.

מדוע העדיף הנוער את האידיאולוגיה הציונית על-פני אידיאולוגיות אחרות, שהציפו אז את הרחוב היהודי? הנוער, כמו אבות התנועה הציונית, רצה לצאת מן הגטו ולקחת חלק בתהליך המודרניזאציה, אך חסביבה הלא-יהודית דחתה אותו. לכן הוא תזר אל העם היהודי, כדי להעביר אותו תהליך של מודרניזאציה באמצעות מאבק להגדרה עצמית. במלים אחרות: המניע היסודי של הציונות היה כמיהה למודרניזאציה. ריבונות יהודית בארץ-ישראל היתה רק האמצעי לכך.

זאת, לדעתי, תזה מרתקת במיוחד. למעשה, כל התזות של לם בספר הנדון

הן מרתקות וראויות לדיון מפורט. בסקירה הזאת בחרתי למקם אותן במכלול הגותו של לם על האידיאולוגיה, ובכך ויתרתי, לא בלי תחושה של החמצה, על הדיון כשהן כשלעצמן.

מדוע אימצו רוב תנועות הנוער אידיאולוגיה סוציאליסטית, נוסף על זאת הציונית? היהודים היו אוניברסאליסטים בעמדתם משום שהלאומנות היתה אנטישמית. רוב תנועות הנוער הציוניות אימצו עמדה לאומית בגירסה סוציאליסטית, כי היא התאימה לעמדתן האוניברסאליסטית.

מה גרם להופעתן של תנועות נוער ציוניות דתיות וימניות? כל הזרמים בציונות הם תולדה של ניסיון אידיאולוגי לגשר על מה שלא ניתן לגישור: בין הציונות כתנועה לאומית מודרנית לבין הדת היהודית. לכן באידיאולוגיות של תנועות הנוער היה מתח בין שני הקטבים: בין הקוטב הלאומי לבין הקוטב הדתי. המתח יצר דינאמיקה של התפלגויות, וזו הולידה מאות (!) תנועות נוער ציוניות. אלה מהן שנטו ל"קוטב היהודי" יצרו את תנועות הנוער הימניות.

כיצד איפשרו האידיאולוגיות לנוער להסתגל לתנאים בארץ-ישראל? הנוער שחי בבועה האידיאולוגית של תנועת הנוער - שמר עליה גם בבואו לארץ. הוא לא הסתגל לתנאים של הארץ החדשה, אלא המשיך לחיות באותה אקולוגיה אידיאולוגית שהביא ממוחל-לארץ, והדבר איפשר לו "להסתגל" לתנאים הקשים של המולדת החדשה.

מדוע גוועו תנועות הנוער החילוניות לאחר הקמת המדינה, בעוד תנועות הנוער הדתי הגבירה את כוחה? רק הנוער הדתי נשאר מתוסכל לאחר הקמת המדינה. לא למדינה כזאת בגבולותיה ובאורחות חייה הוא התפלל. אך גם מדינה כזאת לא יכלה לקום בלא אצבע אלוהים. תסכול ומשיחיות לטנטית שימרו מקור של אנרגיה, וזאת התפרצה לאחר נצחון מלחמת ששת הימים, כשהיא מונהגת בידי גוש-אמונים.

שאלות ותשובות אלה ואחרות מאירות באור חדש ומעמיק את תולדות תנועות הנוער והתנועה הציונית, וכן את החוקיות הפנימית של החיים באידיאולוגיה. סיפורן של תנועות הנוער הציוניות הוא אילוסטראציה קונקרטית של הגותו המקורית והמעניינת של לם על התופעה האידיאולוגית.